

Prof. Dr. S. Mete Ünügür'ün Anısına

TBMM MİLLİ SARAYLAR DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINI
İSTANBUL 2004

Dolmabahçe Sarayı ve Meşkhane Üzerine Görüşler

Ondokuzuncu yüzyılda padişah II. Mahmud'un isteği doğrultusunda bir yanda İtalyan Guiseppe Donizetti ile başlayan müzikte batılılaşma süreci yaşanırken, diğer yanda Türk musikisi Sultan III. Selim zamanındaki parlaklığını sürdürmeye devam eder. Padişah Abdülmecid zamanında da kesintisiz olarak süren batılılaşma süreci Donizetti'nin muzika mensubu gençlerden oluşan bir çok sesli koro kurması ile kesinlik kazanır. Bu koro bugün hiçbir izi kalmayan, Dolmabahçe Camii karşısında bulunan Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu'nda oynanan operalarda da görev almıştır. Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu ve tiyatro sahnesinde müzik icraatı konusunda özellikle de Sultan Abdülmecid dönemini ele alan bazı çalışmaların varlığı bilinmektedir. Bu bağlamda Refik Ahmet Sevengil'in Saray Tiyatrosu ve opera sanatları ile ilk temasları ele alan çalışmasından söz etmek yerinde olacaktır.

Rauf Yekta Bey, batılılaşma süreci içinde padişah Abdülmecid'in Türk musikisini sevdiğini ve ona hürmet etmekte, önem vermekte hiç bir kusur etmediğini ifade etmektedir¹. Verilen bu bilgi diğer kaynaklarla da doğrulanmaktadır. Haremin ayrı, sultanların ayrı bir ince saz takımı olduğu; Harem-i Hümayunda daire sahiplerinin, zaman zaman hariçten saz takımları getirip avluda dairelerin önünde icra edilen müziği dinledikleri bilinmektedir. Burada hatırlanması gereken; 15-18. yüzyıl Osmanlı Saray musikisi için yapılan sınıflandırmanın -mehter musikisi, fasıl musikisi ve mevlevi musikisi olarak- geçerliliğini son dönemde de korumakta olduğudur. Ancak bu üç müzik türüne bir de Batı müziği eklenmiştir. Saray için batılılaşma süreci, gerek Başbakanlık Arşiv belgeleri ve gerekse Milli Saraylar Arşiv belgelerinden açıkça izlenebilmektedir. 19. yüzyılda batılılaşan Saray müziğinin kurumsallığı konusunu aydınlatan en temel kavramın "meşkhane" olduğu düşüncesinden hareketle; aynı zamanda konuyla ilgili kimi çalışmaların bazı eksikler içerdiği görüşü, konuyu mimarlık tarihi ve müzik tarihi bakış açısından irdeleme gereği ortaya çıkarmıştır.

Araştırmamızda meşkhane konusuna ışık tutacak bir kısım belgeye gerek Milli Saraylar Arşivi, gerekse Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde rastlanmıştır. Bu belgeler 19. yüzyıl Osmanlı Sarayları olan Dolmabahçe, Çırağan ve Yıldız saraylarında, mekan olarak birer meşkhane olduğu konusunda bizi yeterince aydınlatmaktadır². Padişah Saraylarının birer Endurun-Saray okulu olma özelliği doğrultusunda, Meşkhane'nin 15. yüzyıldan itibaren varlığı konusuna³ işaret eden önemli araştırmalar, bu konudaki kuşkuları ortadan kaldırmaktadır. Edirne Sarayı'nda adı geçen bütün bölümlerin Topkapı Sarayı'nda da karşılıklarının olduğu; bu bağlamda Edirne Sarayı'nın geleneksel Türk Saray mimarisinin tüm özelliklerini yansıttığı⁴ görüşü çalışmayı yönlendirmiştir. Benzer bir görüşle konuya eğilerek Meşkhane'nin mekan çözümlemesi bakımından henüz belirlenememiş olduğu anlaşılmaktadır. Yaptığımız araştırma sonucunda Meşkhane'nin Dolmabahçe Sarayı'nda Ana Yapı'nın dışındaki yapı topluluğu içinde bir yerde aranması gereği ortaya çıkmaktadır. Son yıllarda,

Dolmabahçe Sarayı'nın mimarlık tarihi boyutunu ele alan kimi çalışmalarda⁵, pek çok kitap, makale, son dönem saraylarını konu alan anı kitaplarında meşkhaneden sıkça söz edilmektedir. Oysa söz konusu çalışmaların hiçbirisi Saray plan şemasında meşkhanenin yeri konusuna kesin olarak ışık tutamamaktadır. 19. yüzyıl Osmanlı saray yaşamı için önemli bir referans kitabı kabul edilen, özellikle Sultan Abdülaziz dönemi (1861-1876) saray yaşamından belli kesitleri günümüze yansıtan Leyla Saz'ın 1920 yılında kaleme aldığı anıları⁶, yüzyılın ikinci yarısı için en güvenilir kaynak olarak kabul edilmektedir. Leyla Saz (1850-1936) anılarında babası hekim İsmail Paşa'nın saray doktoru olması sebebiyle çocukluk yıllarını sarayda geçirme şansını elde ettiğini ve sultanlarla arkadaşlık kurduğunu anlatmaktadır. Şair ve yazarlığının yanı sıra müzisyen ve besteci kimliği daha ön planda olan Leyla Saz'ın a-

nılarında sarayda musiki ve eğlence hayatı ile ilgili bilgilere oldukça geniş yer verilmiştir. Kitabın ilk bölümünde Yeni Çırağan Sarayı'nın tefriş ve kullanılış biçimleri anlatılırken; ikinci bölümde Yeni Çırağan Sarayı ve Dolmabahçe Sarayı'nda müzik, danslar, müzik türleri, mabeyn ve harem saz takımları, verilen konserler ve icra edilen opera müzikleri gibi konulara yönelik bilgiler aktarılmıştır. Konumuz bakımından burada vurgulanması gereken Leyla Saz'ın Osmanlı Saray musikisi bakımından önemidir. Bu önem kendisinin, Türk Musikisi tarihinde Dilhayat Kalfa'dan sonra gelen ikinci önemli kadın bestekar olmasından kaynaklanmaktadır⁷.

Leyla Saz'ın "Çırağan ve Dolmabahçe Saraylarında Mabeyn'e yakın dairenin zemin katı Meşkhane idi. Meşkhane nöbetçileri, harem ağaları ve muallimleri o yoldan girer, talebeler de Meşkhanede bulunurdu" ifadesinden⁸ Dolmabahçe Sarayı'nda arşiv belgelerinin de doğ-

ruladığı bir Meşkhane'nin varlığı anlaşılmaktadır. Hatta Meşkhane'nin nöbetçileri olduğu, Meşkhane'ye herkesin giremediği ancak itibarlı olanların kapının dışında dinleyebildiği de aktarılan bilgiler arasındadır. Başka bir kaynak, Meşkhane'nin yine Dolmabahçe Sarayı'nın zemin katında olduğunu söyler. Ancak yine mekan belirtmez ve⁹ "Meşkhane'ye hocalar ve sazendelerden başka kimseler giremezdi. Sazendeler Meşkhane'de haftanın belirli günlerinde musiki öğretmenlerinden ders alırlardı. Cariyelerin önemli bir kısmı hocaların evlerine gönderilirler ve orada ders görürlerdi. Ya da özel olarak tutulan veya hükümdarın adamlarından birisinin evinde musiki öğretmeninden ders alırlardı" der. Bu anlatılan biçimin son dönemlere kadar böyle sürdüğünü ifade eden Çağatay Uluçay, bu görüşlerini, Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv belgelerine dayandırmaktadır.

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı gibi Saray plan şeması içinde bir Meşkhane'ye sahip olan Dolmabahçe Sarayı'nda söz konusu mekanın, sarayın zemin katında olduğu konusunda yazarlara göre bir kuşku bulunmamaktadır. Ancak Saz'a göre; Mabeyn'e yakın dairenin zemin katında herhangi bir yerdedir. Bu daire kara tarafında mı, yoksa deniz tarafında mı olduğu konusunda ne Leyla Saz, ne de bir başka kaynak herhangi bir ayrıntı vermemektedir. Saz "o yoldan girer" ifadesinden belli bir yeri tariflememektedir. O yol hangi yoldur? Dolmabahçe Sarayı plan şemasının neresindedir? Anlaşılamayan konu budur. Ayrıca hemen belirtelim ki bugün Sarayın plan şemasında, söylendiği gibi alt katta Mabeyn'e yakın bir daire gözükmemektedir. Yine bugün Mabeyn-i Hümayun'un üst katında kara tarafında bulunan 47 numaralı küçük oda "müzik odası" olarak anılmaktadır. İçinde birkaç batı müziği çalgı örneği sergilenen bu küçük mekan, Zülvecheyn Salonu'na yakındır. 49 numaralı oda ise 47 numaralı odadan geçilerek girilen daha büyük bir iç odadır. 47 numaralı oda üç,

1 47 numaralı "Müzik Odası"

49 numaralı oda ise dört pencere ile bahçeye açılmaktadır. Meşkhane'nin bu odalarla hiç bir ilişkisi olduğu düşünülemez; çünkü 47 numaralı odayı "müzik odası" yapan nedenlerden biri veliahtların bu odada müzik dersi aldıkları rivayetidir. Diğer bir neden ise; 1924 yılında yapılan sayıma bağlanmaktadır. Yapılan sayımda oda dolabından çok sayıda müziğe ilişkin malzemenin bulunmuş olması -saz ve nota gibi- gerçeği, bizce bu odayı müzik odası olarak tanımlamaya ve mekan çözümlemesinde yerini almasına yeterli bir neden olarak gözükmemektedir. Söz konusu kayıtlar ile belli bir işlev yüklenen veya tanımlanmamış bir mekan bugün başka bir mekan adı ile anılabilmektedir. Örneğin 1924 de "Yemek Odası" olarak geçen bir mekan bugün "Sultan Abdülmecid'in Yatak Odası" olarak anılmaktadır. Nitekim F. İrez, *19. yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyaları* adlı çalışmasında¹⁰, bu odanın sonradan düzenlenmiş bir oda olduğu konusuna dikkatleri çekmektedir. Aynı eserde İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yıldız Albümleri'ne dayanarak bugün Dolmabahçe Sarayı'nda olan bir kısım mobilyanın Sultan II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı'nda olduğu söylenmektedir. Dolmabahçe Sarayı mekanları ayrıntılı olarak çalışıldığında, bu gibi örneklerin çoğaldığı görülecektir. Ayrıca bu odada veya başka bir odada çok sayıda resim veya herhangi bir başka objenin bulunmuş olması, o odayı bulunan objenin ismi ile anmaya; bizce bu konuda son noktayı koymaya yetecek bir kanıt olarak da gözükmemektedir. Kuşkusuz bir mimarlık tarihi araştırmasında daha farklı kriterler kullanılması beklenilmektedir. Yapılan son çalışmada ise¹¹ İkinci Binek salonu, 88 ve 96 no olmak üzere üç mekandan söz ediliyorsa da tam bir açıklık getirilemiyor. Leyla Saz kaynak kullanılarak, Mabeyn'e yakın daireler bağlamında 88 ve 96 numaralı mekanlar üzerinde durulmuştur. Mabeyn'e yakın dairenin zemin katı harem bahçesinden ve deniz tarafından Harem'e giriş sofası olan 88 numaralı İkinci Binek Salonu'dur. Bugün 88 numaralı mekan, Abdülmecid'in yatak odası olarak anılan 84 numaralı mekan ile bu bölümdeki diğer odaların açıldığı salondur; adı üstünde olan bu salon doğrudan doğruya bir sirkülasyon alanı olarak tasarlanmıştır. Böyle bir yaklaşımla padişahın tahtı ile gelebileceği bir mekan olamaz. Öte yandan Leyla Saz esas alınacak olursa, onun ifade ettiği gibi Mabeyn'e yakın bir daire yoktur; çünkü bulunduğu gibi Muayede Salonu Mabeyn ile Harem bağlantısını sağlayan bu iki ana bölümün ortasında yer almaktadır.

2 88 numaralı "İkinci Binek Salonu".

Söz konusu çalışmada 96 numaralı büyük salonun “saz sofası” olma olasılığı üstünde durulurken gerekçe olarak “lir” motifli büyük aynalı konsollara dikkat çekmektedir. Ancak müzik aletlerinin yani sazların sergilendiği motiflerle süslenmiş olan mobilyalar, mobilya tarihi bakımından ele alındığında, belli bir dönemi yansıttıkları görülmektedir. Bu dönem; semboller ve armaların yoğunlukla kullanıldığı, Napolyon Bonaparte’ın (1769-1821) 1789 tarihinde Mısır’ı fethetmesinden sonra özellikle dekorasyonda izlenen antik süs öğelerinin neo-klasisizm biçiminde kendini göstermesidir. Avrupa mobilyasında yoğun olarak kullanılan müzik aletleri dışında aynı döneme işaret eden yumurta ve inci dizileri, girlandlar, çiçek demetleri ve buğday başağı gibi Ampir süs motiflerine Dolmabahçe Sarayı mekanlarının duvar ve tavan süslemelerinde de rastlanmaktadır. Sultan II. Mahmud döneminde itibaren Osmanlı İmparatorluğu’na girmiş olan Ampir üslubun etkisi mimaride olduğu gibi süslemede de güçlü bir biçimde hissedilmektedir. Bu bağlamda Dolmabahçe Sarayı mekanlarından 84 numaralı oda -Sultan Abdülmecid’in Yatak Odası- tavanında nefesli

3 96 numaralı salon.

4 96 numaralı salonda bulunan “lir” motifli aynalı konsol

5 96 numaralı salonda bulunan masanın “lir” motifli ayağı.

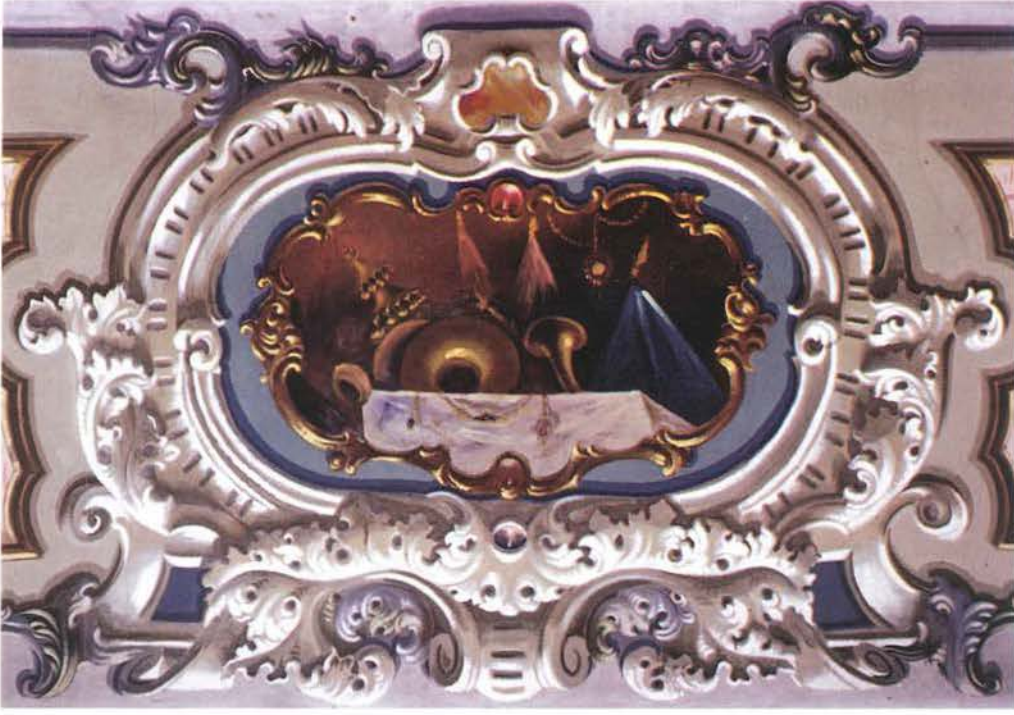
3

4

5

6

6 84 numaralı "Sultan Abdülmecid'in Yatak Odası"nın tavan süslemesinde nefesli sazlar.

7 62 numaralı "Valide Sultan Kabul Odası"nın tavan süslemesinde lir ve nefesli bir saz.

7

sazlar, 62 numaralı oda tavanında -lir ve nefesli bir saz - 91 numaralı oda tavanında yine bazı nefesli sazların; Veliht Dairesi Tören Salonu'nda ise lir ve nota gibi dünyevi bir kısım cansız doğa tasvirlerinin, kartuşlar içine resmedildiği saptanmıştır¹². Özellikle "lir" 16. Louis stili mobilyada -iskemle arkılığı ve sütun başlıkları şeklinde- sıkça kullanılan bir süs ögesi olarak görülmektedir.

Araştırmamız bir mimarlık tarihi çalışması olmamakla beraber hem süslemenin mimari- nin bir parçası olduğu gerçeği; hem de genel anlamda 19. yüzyıl Osmanlı müzik tarihini irdelemesi bakımından müziğe yönelik sorunsallara eğilmemiz gerekmektedir. Bu gereklilik aynı zamanda daha sonra yapılabilecek mekan çözümlemeleri çalışmalarına ışık tutması bakımından da önem taşımaktadır. Bu bağlamda Meşkhane ve Saz sofası kavramları üzerine bir kaç söz söylemenin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Söz konusu çalışmada¹³ "Meşkhane olan saz sofasına padişahın tahtı konduğu anlaşılr" denmekte ve böylece Meşkhane ve Saz sofası tek bir mekan olarak düşünülmektedir. Oysa Meşkhane ve saz sofası; Osmanlı Saray

Müziği'nde farklı iki kavram ve farklı mekanlar olarak ele alınması gerekmektedir. Osmanlı Saray Müziği'nin kurumsallığı doğrultusunda¹⁴ Meşkhane, Dolmabahçe Sarayı süreci başlayana dek Harem bünyesinde müzik eğitiminin yapıldığı bir okul; bugünün konservatuarı denebilir. Bu durumun 19. yüzyılda devam etmediğini gösteren herhangi bir belge veya kanıt ile araştırmamız sırasında karşılaşmamıştır. Aksine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrak Bölümü II/4 de kayıtlı belgede "musika mektebi" ifadesi; sarayda müziğin mektepte bir eğitim süreci içinde öğretildiğini bildirmektedir. Ancak burada Dolmabahçe Sarayı süreci içinde yanıt bekleyen soru; Meşkhane'nin yeri konusudur. Çünkü Leyla Saz'ın tanımlayıcı ve net olmayan ifadesi, Meşkhane'nin plan şeması içindeki yerini kesin olarak belirlemekten uzak ve yetersiz kılmaktadır. Burada bir kez daha vurgulanması gereken; *Harem'in İçyüzü* kitabı gününün genel atmosferini, yaşama kültürü ve sosyal olaylar bağlamında günü-

8 91 numaralı odanın tavan süslemesinde nefesli sazlar.

müze yansıttıkları bakımından önem taşıyan bir anı kitabıdır. Öte yandan yazarın Meşkhane'nin Dolmabahçe Sarayı içindeki yeri konusuna net bir biçimde ışık tutamayacak kadar çocuk olduğu da dikkate alınması gereken önemli bir başka husustur. 1850 İstanbul doğumlu olan Saz, Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) üçüncü kızı Münire Sultan'ın (1844-1862) yanına nedime olarak verildiği zaman kendisi henüz 4, sultanı ise 10 yaşındadır. 1861 yılında Sultan Abdülmecid'in ölümü ile 7 yılını sarayda geçiren Saz, 11 yaşında iken saraydan ayrılmıştır. Yazarın eserini 70 yaşından sonra, hafızasındaki bütün hatıralarını toplayarak kaleme almış olduğu gerçeği¹⁵ Dolmabahçe Sarayı'nın mimarlık tarihi, özellikle de mekan çözümlemeleri konusunda daha dikkatli olmayı gerektirmektedir.

"Saz sofası" ifadesi ise, plan şemasında sanki tek bir mekana işaret etmektedir. Oysa Saz sofası; Saray içinde Mabeyn veya Harem'de günün amacına yönelik seçilmiş, müziğin icra edildiği herhangi bir sofa olarak da düşünülebilir. Eğer ana kaynak Leyla Saz kabul edilirse; Padişah huzurunda kurulan saz sofalarından söz edilirken, padişahın isteği doğrultusunda dışarıdan erkek sazı getirildiği¹⁶; düğün eğlenceleri anlatılırken "o taraftan herkes çe-

kilip saz olan sofaya gittiler”¹⁷ ifadesinden tek ve belirli bir sofa olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Yine başka bir anı kitabında “Sarayda bazı geceler ya büyük bir sofada veya sofaya yakın büyük bir odada” musiki faslı yapıldığı söylenmektedir¹⁸. “Saz sofası” kavramı, mimarlık boyutu içinde belirli bir mekanı işaret ettiği gibi, Sarayın herhangi bir yerinde saz muhabbetinin kurulduğunu, yani bir vesile ile -keyfi veya bir amaca yönelik olabilir- müzik icraatı ve dinletisi sunulduğunu anlatan farklı bir anlam da içermektedir. “Haftada bir iki gece saz olur” “kadın efendiler ve ikballer saz sofasında toplanıp...”¹⁹ ifadesinden burada saz muhabbeti kastedilmektedir. Sarayda müzik yapılan yerler bayramlaşmalar söz konusu ise Muayede Salonu mekan olup, padişah girer ve selam vererek tahta oturur. Muayede süresince Muzika-i Hümayun hiç durmadan marş çalar²⁰. Diğer zamanlarda sofalarda, sofaya yakın büyük odalarda²¹, Harem-i Hümayun’da avluda dairelerin önünde saz çalınmaktadır. Harem-i Hümayun’un bandosu, orkestrası ve ince saz takımı ile cariyelerden kurulu bir saz takımı olduğu gibi Mabeyn için de erkeklerden kurulmuş bir saz takımı da vardır²². Harem’de sazlı eğlencelere çok önem verildiği, özel musiki toplantıları yapıldığı ve türlü fasılların geçildiği anlaşılmaktadır. Ancak burada Milli Saraylar Arşiv belgelerinden 1928 sonrası inşaat ve onarımlarını gösteren -geç bir tarih olmakla birlikte- bir belgeden, kavramsal bir sorunsala ışık tutması bakımından söz edilmesi yerinde olacaktır. Söz konusu bu belge, Milli Saraylar Arşivi Evrak II 1707 numaralı, Dolmabahçe Sarayı Resmi Dairesi Musika Odası damının dere ve saçaklarının onarımını belgelemektedir. Görüldüğü gibi Sarayda müziğin yoğun bir biçimde haremden yaşamasına karşın, 1928’lerde Mabeyn’de de hala “müzik odası” olarak anılan bir mekanın varlığı ile Selamlık’ta da müziğin icra edildiği yukarıdaki belgeden açıkça anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki görüşlerin ışığında Meşkhane’nin Dolmabahçe Sarayı ana yapısı içinde aranması yerine; dışarıda herhangi bir yerde, yani servis yapıları grubu içinde aranması bize daha doğru gözükmektedir. 110 bin metre karelik bir alana yayılan²³ Dolmabahçe Saray kompleksi, bilindiği gibi ana yapıdan başka; ana yapıyı çevreleyen yüksek duvarların içinde ve dışında olmak üzere bir dizi yapının bir araya getirdiği bir yapılar topluluğudur. Değişik işlevli yapıları içerecek biçimde düzenlenen ve belirli bir bütünlüğe ulaşan yapılar topluluğu kısa sayılacak bir zaman dilimi içinde çeşitli nedenlerle bazı birimlerini yitirmiştir. Meşkhane’nin de bu yiten birimler içinde olma olasılığı oldukça yüksek gözükmektedir. Bugün ana yapı ile ilişkisi tam kurulabilen veya kurulamayan, izleri kalmamış olsa bile, bazı birimlerin yerleri hakkında bilgi sahibiyiz. Dolmabahçe Camisi yönünde Tiyatro, Istabl-ı Amire, Hamlahane; Beşiktaş yönünde Agavat, Bendegan ve Musahiban Daireleri ile Bayıldım Bahçesi yönünde konumlanmış olan birimlerin varlığı bilinmektedir. Öte taraftan 1922 tarihli Pervititch haritalarında “mutfaklar” olarak belirtilen yapıların en önemli bölümlerinin mutfak, eczahane ve tatlıhane olduğu bilinmektedir. Saray’ın Camhanesi ve diğer bazı birimlerin de burada yer almasının mümkün olabileceği görüşünden²⁴ hareketle; Meşkhane’nin de Dolmabahçe Sarayı yapı topluluğu içinde olması ve aranması görüşü ağırlık kazanmaktadır.

9 Veliaht Dairesi Tören Salonu tavan süslemesinde kartuşlar içinde doğa tasvirleri.

DİPNOTLAR

- 1 Rauf Yekta Bey, *Türk Musikisi*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 1988, s. 53.
- 2 MSA E.I S.N. 637 Dolmabahçe Sarayı Mabeynde Musiki efendilerinin odasının kerevetleri ile odanın boyanması keşfi, H. 1326; MSA E.I S.N.978 Beşiktaş Sarayı-ı Hümayunu Muzika-ı Hümayun efendilerine mahsus peyke ve dolap yapılması keşfi, Mimar Vedat, 1326; MSA E.I S.N. 122 Dolmabahçe Sarayı Meşkhanesine alınan müzik aletleri, nota, v.s.; MSA E.I S.N.103 Yıldız Sarayı Meşkhanesi için gereken kahve, şeker v.s. mubayaası
- 3 G. Necipoğlu-Kafadar, *The Formation Of An Ottoman Imperial Tradition: The Topkapı Palace In the 15th and 16th Centuries*, Harvard Üniversitesi, doktora tezi, 1968.
- 4 M. Sözen, *Devletin Evi Saray*, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1990, s. 61.
- 5 P. Aykut, *Dolmabahçe Saraylarına İlişkin Arşiv Belgelerinin Mekan Kullanımı Açısından Değerlendirilmesi (1853-1914)*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, 1999; Deniz Esemeli, *Osmanlı Sarayı ve Dolmabahçe*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2002.
- 6 L. Saz, *Haremin İçyüzü*, İstanbul: Milliyet Yay., 1974.
- 7 *Türk Ansiklopedisi*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1980, c. 28, s. 206-207.
- 8 Y. Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1974, c. II.
- 9 Ç. Uluçay, *Harem II*, Ankara: TTK, 1985, s. 153.
- 10 F. İrez, *19. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 1989, s. 60.
- 11 D. Esemeli, *age*.
- 12 Ş. Yum, *Milli Saraylar'da Duvar ve Tavanlarda Yer Alan Doğa ve Mimari Konulu Manzara Resimleri*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, 1991, s. 174-175; Şule Yum, "Son Dönem Osmanlı Sarayları ve Meşkhane Tavan Resimleri", *II. Müzecilik Semineri*, İstanbul: Askeri Müze, 1995.
- 13 D. Esemeli, *age*.
- 14 Ş. Yum, *Osmanlı Resim Sanatı ve Müzik, XV-XVIII. Yüzyıl Minyatürlerinde Çalgılar ve Betimlemeler*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi, 1998.
- 15 *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul: YKY, 1999, c. II, s. 505-506.
- 16 L. Saz, *age*, s. 135.
- 17 *age*, s. 177.
- 18 S. Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi, 1964, s.81.
- 19 L. Saz, *age*, s. 88-89.
- 20 L. Karabey Akıncı, "Sarayda Musiki ve Tiyatro", *Türk ve Batı Musikisi Mecmuası*, 3 (Mayıs 1963), s. 71.
- 21 S. Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, s. 81.
- 22 Ç. Uluçay, *age*, s. 152.
- 23 M. Sözen, *age*, s. 123.
- 24 *age*, s. 127.